

Наталія ГАВРИЛЮК,
доцент
Рівненського державного
гуманітарного університету

СЛОВОТВОРЧІСТЬ ЮРІЯ КЛЕНА

УДК 821.161.2.09

У статті проаналізовано особливості індивідуально-авторської номінації у творчості Ю.Клена, виявлено основні способи словотвору, причини виникнення лексичних інновацій та їхні функції в тексті.

Ключові слова: авторський лексичний новотвір, словотворчість, способи творення, причини виникнення інновацій.

Ускладні пореволюційні 20-ті рр. в Україні відбувся процес (на жаль, нетривалий) її національного та культурного відродження. У цей період активно розвивалися українські наука, освіта, мистецтво, література, мова. Розвиток останньої нерозривно пов'язаний з мовотворчістю письменників, які є розбудовниками мови як вияву духовної культури нації. До таких творчих особистостей належить, безперечно, і Юрій Клен.

Ю.Клен довго не наважувався писати оригінальні твори, критично оцінюючи свої поетичні здібності порівняно з талантом М.Рильського, М.Зерова, П.Филиповича, М.Драй-Хмари – його однодумців з неокласичного угруповання. У середині 20-х рр. Ю.Клен опублікував поодинокі оригінальні поезії, більше уваги приділяючи художньому перекладу. Пік творчої активності поета припадає на 40-ві рр. У 1943–1947 рр. Ю.Клен працював над поемою «Попіл імперій», сповненою душевного болю за тисячі невинно загиблих людей, які стали жертвами двох репресивних режимів – сталінського та гітлерівського. Одним зі специфічних репрезентантів авторської оцінки тогочасних реалій (насамперед тоталітарної системи) стали індивідуально-авторські новотвори.

Індивідуально-авторський словотвір є потужним засобом емоційного увиразнення поетичного мовлення, з одного боку, та невичерпним джерелом збагачення лексики української мови, з іншого, – ці чинники зумовили неухильне зростання упродовж останніх десятиріч інтересу мовознавців до вивчення авторських лексичних новотворів (далі – АЛН). Вони у специфічній формі відображають особливості ідіостилю письменників і національно-мовної картини світу. Метою пропонованої статті є проаналізувати особливості індивідуально-авторської номінації у творчості Ю.Клена, визначити основні способи словотвору та причини виникнення інновацій.

У поетичному доробку Ю.Клена виявлено майже 240 авторських лексичних одиниць. Із них авторських іменників – 111, прикметників – 82, дієслів – 31, прислівників – 14. Отже, у творчості поета домінують новотвори предметної та статично-ознакової авторської номінації,

що узгоджується з неокласичними принципами художнього відтворення дійсності, «тяжінням» до статичних образів. Однак, порівняно з іншими неокласиками, у словнику Ю.Клена зафіксована незначна перевага дієслівних номінацій, яку можна пояснити тим, що в еміграції Ю.Клен зблизився з поетами-вісниківцями (Є.Маланюком, О.Ольжичем та ін.), і в його стильовій палітрі з'явилися елементи неоромантизму.

У сфері оказіонального словотвору Ю.Клена домінують юкстапозиція (*бабуся-хата, іскорка-бджола, кумедник-бог, м'ясо-ласкаво, потвора-танк*) та суфіксація (*балканізація, зміїнок, крилити, лагідь, струнчати*). Меншою кількістю представлені лексичні інновації, утворені основоскладанням (*ранкоружевий, жаропломенистий, горолаз, живоцвіт, жаровійно*). Найменш репрезентативними способами індивідуально-авторської номінації є префіксальний (*пратіша, пратьма, праосінь, безвіра*) і префіксально-суфіксальний (*безкрилля, безколося, незгасаний, змолитвувати, вквітаючи*).

Серед юкстапозитів Ю.Клена переважають номінації прикладкового типу, в яких один із компонентів, стрижневий, є означуваним, а інший, залежний, – означенням, при цьому залежний компонент може перебувати як у пре-, так і в постпозиції. Активність таких новотворів пояснюється їхньою здатністю в лаконічній формі не лише позначити, а й охарактеризувати денотат. Номінації цього типу вживають для підкреслення ознаки, важливої в контексті, напр.: *Дикун-маляр чорнить недбало / Картину генія-творця, / Й малюнок варварський зухвало / Вкрива забутий твір митця*, де за ознакою талановитості протиставляються бездарний і геніальний художники. Незвичне поєднання компонентів спостерігаємо в новотворах Ю.Клена *ритм-обід, рима-шниця*. Аналізовані юкстапозити органічно влітаються в контекст для образної характеристики децими – форми, якою написано «Енеїду» І.Котляревського та фрагмент III частини поеми «Попіл імперій»: *Строфа – мій віз, рядки – колеса, / і тих коліс у во-за десять. / Їх ритмом-ободом стягнуть, / мастить їх дьогтем – серця кров'ю / і рими-шниці яворові / мені крутити допоможть*. Поєднання семантично несумісних компонентів в одне слово в

Ю.Клена виступає логічно вмотивованим на рівні поетичного тексту, а юкстапозити є кульмінаційними точками, вдалими образами.

Для творення суфіксальних інновацій Ю.Клен використовує найрізноманітніші форманти: *-ник* (*зграйник*), *-ість* (*невідкличність*), *-иво* (*мерехтиво*), *-аст-(-яст-)* (*полум'ястий*) та ін. Значна кількість виявлених суфіксальних АЛН є словотвірними варіантами узуальних слів. Словотвірні, або дериваційні, варіанти – це видозміни тієї самої лексеми, які при спільності кореня і значення мають різну словотвірну будову. Варіантні форми можуть розрізнятися також стилістично й за сферами вживання [2; 4], [3; 15]. Ступінь новизни та експресивності в таких одиницях здебільшого мінімальний.

Використання словотвірних варіантів у поезії неокласиків зумовлене різними причинами:

1) збереженням ритміки й розміру строфи, при чому, уживання узуальної лексеми *тістечко* порушило б використаний в уривку поеми розмір амфібрахій, тому автор створює семантично тотожний варіант *тістко*, замінивши суфікс *-ечк-* синонімічним *-к-*: *...а скрипка вславляє примарне буття, / і тістка найліпші в кав'ярнях Ларделлі*. Словотвірні варіанти відрізняються від узуальних відповідників здебільшого кількістю складів (*побратанець* (ЮК) – уз. *побратим*; *спалахання* (ЮК) – уз. *спалахування*; або позицією наголосу (*спадщи́зна* (ЮК) – уз. *спáдщина*; *бородько* (ЮК) – уз. *бородáнь*);

2) пошуком необхідної рими, наприклад, замість узуального слова *пустир* Ю.Клен уживає авторський варіант *пустар*, який у контексті римується зі словоформою *кошар*: *...як на мінований пустар / жидів стотисячами гнали / з усіх околиць і кошар*;

3) посиленням виражальних можливостей загальноновживаних лексем, наприклад: *лайко* (ЮК) – уз. *лайливець*; *млавина* (ЮК) – уз. *мла*; *вічниця* (ЮК) – уз. *вічність*. Оновлена морфологічна структура своєю незвичністю привертає і зосереджує увагу читача на важливих для автора моментах, емоційно насажує контекст.

Зауважимо, більшість суфіксальних АЛН утворено за загальнономовними словотвірними типами без порушення дериваційних норм. Значно менше інновацій сконструйовано з відхиленнями від структури словотвірного типу, серед яких можна назвати:

– частиномовну невідповідність твірного слова, напр., суфікс *-авин-а* за нормами української мови приєднується до основ прикметників, а мотивувальним словом АЛН *млавина* є іменник *мла*;

– семантичну невідповідність мотивувального слова. Так, у сучасній українській мові деривати з суфіксом *-анк-а* утворюються від іменників – назв осіб чоловічої статі, а новотвір *бережанка* походить від неагентивного іменника *берег*. Інновація має значення «особа, яка проживає на березі моря»;

– пропуск дериваційної ланки, наприклад, авторський іменник *блукарка* утворено безпосередньо від дієслова *блукати*, з пропуском проміжної ланки

– віддієслівного іменника чоловічого роду *блукар*, відсутнього в сучасному лексиконі. Найбільше АЛН, які є результатом так званого черезступеневого словотворення, виявлено серед дериватів із суфіксом *-ість*: *ясминність*, *докінченість* та ін.

Загалом, лексичні інновації Ю.Клена, які виникли внаслідок порушення дериваційних законів мови, характеризуються прозорою семантичною структурою і зрозумілі в контексті.

Ю.Клен був обдарованим філологом, знав багато мов, тому зрідка для творення нових слів поет використовував запозичені елементи. Так, нестандартним та незвичним для української мови є новотвір *плясовиця*, оскільки мотивується основою російського дієслова *плясать* «двигаться скачками, подпрыгивая, кругообразно, как бы танцую; беспорядочно колебаться, быстро двигаться» [4, т. 3; 148]. Значення російської лексеми трансформується в утворений іменник, який уживається для позначення узагальненого образу сукупності істот, що виконують названі дії: рухаються швидко і безупину, безладно коливаються, стрибають урізнобіч. У контексті новотвір відтворює авторські уявлення про шабаш нечистої сили: *Яка страшна, потворна плясовиця! / В тім вихорі, що все утяг у вир, / не відрізниш, де чорт, а де чортиця, / чи то сукуб, інкуб чи звір* (Ю.Клен). Уживання загальнономовного слова *танець* було неможливим, оскільки воно має інший семантичний відтінок – «сукупність пластичних і ритмічних рухів певного темпу і характеру» [5, т. 10; 32]. Тобто виникнення інновації зумовлене творчим задумом автора й пошуком необхідного лексичного відповідника для точного відтворення власного бачення зображуваного.

За допомогою префікса *пра-*, одного з найдавніших іменних префіксів праслов'янського походження, у доробку Ю.Клена утворено інновації *пратиша*, *пратьма*, *праосінь*. Загалом цей афікс не вирізняється продуктивністю в поетичному мовленні 20–30-х рр., але він є одним із виразних засобів ідіостилю Б.-І.Антонича, котрий за його допомогою утворював не лише іменники, а й прикметники: *прабог*, *прарай*, *прапервень*, *праєдиний*, *прапервісний*, *прасвітлий*. Значення префікса *пра-* в аналізованих новотворах – позначення давності, первісності, споконвічності якогось явища. Проте давність у цих поетів має різні просторово-часові координати. У Ю.Клена вона сягає часів античності: *Нове життя з руїн ростиме, / І знов буятимуть жита, / І сплине знов над нами / Пратиша золота*. Аналізуючи процитований уривок, А.Калетник зауважує, що «епітет *золота* переводить образ пратиші у план золотого античного віку людства, віку без війн» [1; 140]. А от у Б.-І.Антонича давність сягає часів язичницьких: *Хай сонце – прабог всіх релігій – / золотопере й життєсієне, / блаословить мій дім / крилатий*. Такі уявлення автора пов'язані з давнім язичницьким культом Сонця (Ярила) у слов'ян. Як бачимо, семантичне наповнення лексичних інновацій зумовлюється провідними орієнтирами у творчості

цих поетів: захопленням античним періодом – у Ю.Клена, та шуканням вічних істин у світі природи – у Б.-І.Антонича.

Поява авторських лексичних новотворів у поезії Ю.Клена зумовлена різними причинами. Здебільшого АЛН створено для передачі нових семантичних відтінків, яких не мають загальноживані слова. Уживання інновацій у контексті сприяє точнішому відтворенню авторського задуму. Наприклад, новотвори *кілометрिति*, *кročити*, *перекročити*, *сковородувати* поповнюють синонімічний ряд узуальних дієслів з домінантою *йти*. І хоча в сучасній українській мові цей ряд є одним із найбагатших, Ю.Клен створив інновації, які різняться певними семантичними відтінками і якнайточніше відповідають конкретній мовленнєвій ситуації. Так, у семантиці дієслова *кілометрिति* міститься інформація про переміщення на великі відстані: *Дракона він [Керенський – Н.Г.] зборов, / він носить елегантські «гетри», / по всій країні кілометрить, / і летється дощ промов.*

Для виявлення власного ставлення до позначуваних реалій Ю.Клен часто створює інновації з негативнооцінною конотацією в семантиці. До таких належить новотвір *скарліти*, у семантичній структурі якого міститься сема «завершення буття». Для з'ясування лексичного значення АЛН потрібен макроконтраст. У творі йдеться про Австро-Угорську імперію, яка розпалася в 1918 р. під час правління її останнього імператора Карла. Слово вжите в значенні «змаліти, стати слабкою й перестати існувати». Негативна конотація в семантичній структурі індивідуально-авторського дієслова виникає внаслідок асоціативних зв'язків з лексемою *карлик*, одне зі значень якого – «нікчемна людина» [5, т. 4; 107]. Цей ефект посилюють ужиті в одному контексті обидва слова – твірне та похідне: *Доля ж обминула / і Рудольфа, і Франца Фердинанда, / і в дар корону Карлові штурнула. / В руках у того Карла ти [імперія – Н.Г.] скарліла.*

Інший новотвір з негативною конотацією в семантиці *підлюдок* позначає особу «нижчого сорту», «нижчої раси» і є контекстуальним антонімом до узуального слова *надлюдина* – особа «вищої раси» (основне поняття ідеології фашистської Німеччини). Інновація виконує номінативну функцію, оскільки виражає поняття, яке не знайшло відповідного позначення в лексичній системі мови. У тексті новотвір викликає негативне ставлення не

до позначуваних осіб, а до тих, хто послуговується поняттями, вираженими словами *підлюдок* і *надлюдина*: *Брехню про підлюдок і надлюдей / щепивши кожному, як віспу, / не склали ви на «торжищі ідей» / перед Європою свій іспит.* Контекстуальним синонімом до слова *надлюдина* є інша інновація Ю.Клена – *півбог-владар*: *Надлюди ви, півбоги-владарі, / що вимріяв їх смілий Заратустра...*

До емоційних слів негативного оцінного плану належать також новотвори *хмарожер*, *трупизна*, *непатль*, *пожра* та ін.

Значна частина авторських лексичних новотворів є однослівними заміниками описових зворотів, напр., *шляхетник* – шляхетна людина, *млявіти* – ставати млявим, *центрити* – перебувати в центрі тощо. Незвичною є мотивувальна основа інновації *централити* – перший компонент назви відомої політичної організації Центральна Рада. У процесі деривації відбувається усичення кінцевого приголосного основи мотивувального прикметника. У контексті словосполучення *централить Рада* замінює, очевидно, описовий зворот «активно діє Центральна Рада»: *По всіх містах, немов весняний шал, / Гуде Універсал. / В старому Києві централить Рада.*

Окремі новотвори відзначаються іронічним або сатиричним забарвленням. Наприклад, інновація *наркомлік* 'народний комісаріат для ліквідації наркоматів' створена Юрієм Кленом для номінації установи, якої в реальному світі не існувало. Оказіональне слово вживається для сатиричного змалювання управлінсько-адміністративної системи Радянського Союзу в післяреволюційний період: *«Ні, «Наркомлік» би заснувати, / Який навіки зліквідує / Усі на світі наркомати»* («Зустріч»). Інновацію утворено, очевидно, за аналогією до поширених у ХХ ст. аббревіатур на зразок *наркомнац* «народний комісаріат у справах національностей» [6; 239].

Отже, Ю.Клен активно використовував словотворчі засоби української мови для творення нових номінативних одиниць. Поява лексичних інновацій у творчості поета зумовлена переважно пошуком семантично та емоційно виразного слова, прагненням виявити власне ставлення до позначуваних реалій, стисло висловити думку, а також версифікаційними потребами. Авторські лексичні новотвори Ю.Клена, які вирізняються семантичною різноплановістю та стилістичною виразністю, суттєво збагатили поетичний словник 20–30-х рр. ХХ століття.

Література

1. Калетник А. Лінгвістичний статус неологізмів у неокласичному тексті: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01: [у 2 т.] / А.Калетник. – К., 2008.
2. Семиряк В. Словообразовательные варианты в современном украинском языке: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Український язык» / В.Семиряк. – Харьков, 1973.
3. Стішов О. Українська лексика кінця ХХ століття

(на матеріалі мови засобів мас. інформації): монографія / О.Стішов. – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005.

4. Словарь русского языка: в 4 т. / [гл. ред. А.Евгеньева]. – Москва: Рус. яз., 1980. – Т. 1–4.

5. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1973–1982. – Т. 1.

6. Українська Радянська Енциклопедія: у 16 т. – К.: Акад. наук УРСР – Голов. ред. Української Радянської Енциклопедії, 1962. – Т. 9. – 1962.